

На початку жовтня минулого року у стінах ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» відбулася міжнародна науково-практична конференція «Праця в XXI столітті: нові тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток».

На пленарному засіданні першим з фундаментальною доповіддю виступив проректор з науково-педагогічної роботи КНЕУ, директор Інституту соціально-трудових відносин цього університету, д. е. н., професор А. Колот. Виступ одного з фундаторів вітчизняної школи економістів-трудоваків на тему «Наука про працю і соціально-трудові відносини: становлення, початок теоретико-методологічного оновлення» викликав значний інтерес серед присутніх вітчизняних і зарубіжних фахівців. У доповіді А. Колота пролунало чимало піонерних думок, нетрадиційних, пронизаних духом соціальної відповідальності оцінок, інноваційних пропозицій щодо подальшого розвитку наукового забезпечення стійкої економічної й соціальної динаміки.

Враховуючи резонансний характер цієї доповіді, редакція журналу вирішила звернутися до її автора з проханням прокоментувати окремі його висновки, судження та оцінки, дати більш розгорнуте пояснення того, що залишилося за «кадром» доповіді або було лише позначене у виступі.

КОЛОТ Анатолій Михайлович

**Доктор економічних наук,
професор кафедри управління
персоналом та економіки праці
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»**

Наука про працю — теоретико-методологічне оновлення

Шановний Анатоліє Михайловичу! У своїй доповіді на конференції Ви неодноразово наголошували на тому, що світ праці за останні 10–15 років кардинально змінився і що ці зміни багатопланові, різновекторні, суперечливі за наслідками. Для читачів журналу будуть цікавими Ваші оцінки сучасного стану світу праці, тенденцій та домінант його розвитку.

Відповідаючи на Ваше запитання, буду прагнути говорити просто, але не спрощено, адже саме за такого стилю можна пояснити складні, остаточно не сформовані, неоднозначні за наслідками явища та процеси. Буду відвертим: я не сприймаю однозначні, «одноколірні», надмірно спрощені оцінки стану соціально-трудої сфери, які домінують у виступах, публікаціях багатьох представників наукової спільноти. Вважаю, що маємо убезпечити себе та інших від спрощених висновків, невіри у майбутнє, але це майбутнє маємо сприймати по-іншому, за іншою логікою розвитку економіки і суспільства. Маємо усвідомлювати, що життєдіяльність людей, які увійшли в XXI ст., відбувається у світі, контури якого лише формуються; у світі, динаміка якого є багатовекторною та інтенсивно змінюваною; світі, у якому впродовж найближчих десятиліть зміниться чи не усе.

На наш погляд, для сучасного світу праці України характерним є прояв таких основних трендів. З одного боку, «спрацьовують» загальноцивілізаційні закономірності економічної динаміки: впроваджуються інформаційно-комунікаційні технології та інші науково-технічні новачки, має місце мобільність, скорочення «життєвого циклу» технологій, товарів і послуг; підвищується роль людського капіталу; в структурі сукупного капіталу зростає частка нематеріальних активів.

В окремих сегментах економіки все більша маса праці перетворюється з простої у складну. Вхідження України в орбіту глобалізаційних процесів також змінює параметри світу праці, і ці перетворення багато в чому є

позитивними. Реальністю останніх років стала поява в економіці країни сегментів інноваційного розвитку, набула європейських ознак сфера обслуговування, фінансово-кредитна система, низка інших сфер економіки.

Глибокі зміни в економіці та суспільстві, що сталися на рубежі двох століть під впливом означених вище науково-технічних новацій, поглиблення процесів усупільнення і соціалізації виробництва обумовлюють формування нового типу людини — людини знань, людини інформаційної, інституціональної, соціальної.

Водночас, паралельно «спрацьовує» інший тренд, з наслідками протилежного характеру. Мова йде про примітивізацію структури економіки, деградацію багатьох галузей, зокрема, обробної промисловості, масове «вимивання» наукомістких робочих місць. І це теж суворе, але реальність нинішнього світу праці.

Складовою глобальних змін світу праці є перетворення інституціонального характеру. Останні пов'язані зі зміною форм власності та власників, появою нових суб'єктів відносин у сфері праці, зміною у структурі та формах зайнятості. Змушені констатувати, що за всієї глобальності інституціональних трансформацій у світі праці не відбулося кардинальної зміни в плані ефективності трудової діяльності, не сформовано інноваційного типу зайнятості.

Суперечливі процеси відбуваються у змісті, характері праці. Подібно тому, як на початку ХХ ст. з'явилися сотні тисяч робочих місць у складі конвеєрних ліній з монотонною, стандартизованою, спрощеною працею, на зорі нового століття такі ж місця і праця на них з'являються в офісах, інших структурах за використання сучасних інформаційних технологій. За прогнозами багатьох фахівців, структура робочих місць за ознакою складності робіт все більше буде нагадувати форму пісочного годинника, тобто велика частка робіт з високою і надвисокою складністю буде уживатися з такою ж часткою робіт з низькою і наднизькою складністю.

Також є підстави стверджувати, що в сучасному суспільстві відбувається редукція духовних ідеалів у матеріальні цінності, масове перетворення «людини розумної» в «людину економічну», яка може жертвувати такими цінностями, як чесність, порядність, дружба, якщо вони загрожують «вищій» цінності — матеріальному добробуту. Соціологічні опитування фіксують, що все більшого поширення набувають такі суспільні почуття, як недовіра, змореність, збайдужілість, озлобленість, агресивність, розгубленість, страх. Змушені констатувати, що суспільство все більше втрачає здатність подолати морально-духовний бар'єр на шляху до стійкого розвитку.

В останні роки паралельно, але в різних напрямках розвивалися і такі два процеси: з одного боку, інститути економіки і суспільства опановували філософію соціальної відповідальності, а з іншого, розвивалася суспільна культура безвідповідальності, набули гіпертрофованих масштабів асиметрії у розвитку соціально-трудова сфера. Отже, нинішній світ праці — це світ контрастів, у якому інтелектуалізація праці уживається з процесами деінтелектуалізації, створення наукомістких робочих місць — з їх «вимиванням»; підвищення знаннєвої компоненти людського капіталу — з деградацією останнього через втрату моральних цінностей, мотиваційних настанов тощо.

Вкрай суперечливою стає ситуація на ринку праці, де все менше місця стабільності і все більше гнучкості, де типові форми зайнятості інтенсивно замінюються атиповими, традиційні графіки робочого часу — нетрадиційними. Прагнемо більшої «нормальності», але за різних причин від неї віддаляємося. Водночас ще і ще раз наголошуємо на тому, що сучасний світ праці не можемо, не маємо права подавати чорно-білими кольорами, у цьому світі надзвичайно багато напівколірив, протиріч та невизначеностей.

Варто наголосити й на тому, що глобальні перетворення у царині праці і соціально-трудова відносин — це не феномен лише України, це тренд загальносвітового масштабу. Інша справа, що масштаби і глибина перетворень, співвідношення зисків і втрат у «нас» і у «них» є іншими.

Дійсно, два тренди у світі праці, на які наголошувалося вище, межують один з одним, і який з них домінує — той, що породжує позитивні зміни, чи той, що продукує так звані «ненормальності» — це питання залишається відкритим. Якщо для одних країн фраза, яку люблять повторювати англійці: «Не все так просто, все значно простіше» — є прийнятною, зрозумілою, то для нас — це лише афоризм, який не має ніякого сенсу, оскільки у наших реаліях все складніше і непередбачуваніше.

Анатоліє Михайловичу! У своїй доповіді, як і в багатьох публікаціях останніх років, Ви наголошуєте на необхідності посиленої уваги до неекономічних чинників подолання системної кризи в Україні, підвищення ролі морально-духовної компоненти забезпечення стійкого розвитку. Бажано повернутися ще раз до Ваших роздумів та суджень з цього питання.

Якщо спробувати неупереджено з'ясувати достеменні причини неспроможності вітчизняної економіки вийти на траєкторію стійкого розвитку, то дійдемо висновку, що більшість з них має неекономічний характер і серед них — неготовність соціуму до глобальних змін та мутація морально-духовних цінностей. Змушені констатувати, що суспільство дедалі більше втрачає здатність подолати морально-духовний бар'єр на

шляху до стійкого розвитку. На жаль, це відбувається у той період, коли нова економіка, сегмент якої має розширюватися, потребує на порядок вищої духовної, моральної, етичної компоненти. Справедливим є твердження, що «цивілізація знань», яка інтенсивно формується, не має нічого спільного з «цивілізацією роботів». Справді, процеси створення, поширення й використання знань, носієм яких є творча, креативна, інноваційно орієнтована особистість, неможливі без відповідної моральної, етичної компоненти, без створення атмосфери довіри, толерантності, високоетичних відносин. Наголошуємо на тому, що неекономічні грані нової економіки мають посісти чільне місце в тематиці наукових шкіл трудовиків. Визначаючи контури і зміст сучасної праці, маємо здійснити соціогуманітарну, морально-етичну «експансію» в її фундаментальні засади.

Є всі підстави стверджувати про наступне: духовність, моральність нині набувають такого значення в забезпеченні стійкої економічної і соціальної динаміки, що морально-духовні цінності маємо розглядати як рушійну силу розвитку, не менш значущу, ніж матеріальні фактори. І в цьому твердженні немає невинного даного суб'єктивізму, ідеалізму, нерозуміння ролі економічного базису. Необхідно усвідомити самим і переконати інших, що для того, аби стати на шлях стійкого розвитку, необхідно, щоб абсолютна більшість економічно активного населення і суспільство в цілому перетнули «соціокультурний», «соціоморальний» бар'єр, тобто утвердилися високі суспільні цінності, усунулися існуючі ментальні «перекося», сформувалася сучасна корпоративна культура.

Плоска шкала оподаткування доходів працюючих, пільгові податки на дивіденди, відсутність справедливого оподаткування надприбутків, різноманітні схеми ухилення від податків та вивозу капіталу сумнівно-го походження — все це ознаки не лише асоціальності, а й антидуховності, моральної деградації, яка «роз'їдає» суспільство. Вчені-трудовики мають про це більше писати, пояснювати, демонструвати наслідки, виконувати роль санітара в суспільстві, яке потребує очищення.

Пропоную повернутися до проблематики соціальної відповідальності в цілому і відповідальності науковців зокрема. Адже ця тематика широко обговорювалася на конференції і зайняла чільне місце у Вашому виступі.

Мабуть, немає необхідності переконувати читачів у тому, що найбільш глибокі та успішні соціально-економічні перетворення можливі за умови, коли у них свідомо та відповідально бере участь якомога більша частина населення та інститутів суспільства.

Проблема соціальної відповідальності як відповідальності за дії і вчинки перед суспільством і його інститутами, відповідальності, що асоціюється з морально-духовним потенціалом, внутрішньою культурою, давно перебуває в полі зору вчених різних галузей знань — філософії, економіки, соціології, політології тощо. На межі двох тисячоліть спостерігається підвищений інтерес до наукових і прикладних аспектів відповідальності в цілому і соціальної відповідальності зокрема, як і до багатьох споріднених, близьких за природою норм і суспільних явищ.

Нині у багатьох розвинутих країнах світу соціальна відповідальність функціонує як стійкий соціальний інститут, який водночас є і людиноорієнтовним, і раціональним, і ефективним. Формування та розвиток цього інституту є реакцією на необхідність вирішення гострих економічних, екологічних, соціальних, соціокультурних та інших проблем сьогодення.

До об'єктивних причин, що обумовлюють необхідність посилення соціальної відповідальності усіх суб'єктів економічної діяльності та інститутів суспільства, слід віднести:

- втрату стійкості економічного розвитку, що потребує формування нових «опор» та задіяння нових чинників економічної динаміки;
- поглиблення асиметрії економічного і соціального розвитку, яка дедалі більше стає загрозою економічній і соціальній безпеці;
- загострення проблеми конкурентоспроможності, що обумовлює пошук нових способів та засобів набуття конкурентних переваг;
- посилення конкуренції та зниження соціокультурних, моральних настанов соціальної діяльності багатьох суб'єктів підприємницької діяльності;
- поширення ліберальних концепцій на соціально-трудова сферу, масові прояви десоціалізації відносин у сфері праці;
- превалювання концепції «людини економічної» над концепціями «людини соціальної» та «людини соціально відповідальної», неадекватне розуміння діалектики економічного і соціального розвитку багатьма представниками як бізнесу, так і владних структур;
- ерозія «культури солідарності», масові прояви формування так званого суспільства індивідів;

— загострення екологічних проблем, які межують з катаклізмами регіонального і національного масштабу.

Усе наведене переконує у тому, що на сучасному етапі існує нагальна потреба суттєвих змін у практиці соціально відповідальної діяльності членів суспільства і його інститутів.

Змушені констатувати, що сучасне українське суспільство все ще залишається суспільством без усталених традицій, ідеології, з розірваним історичним і культурним зв'язком з минулим. Значною мірою втратили актуальність такі поняття, як совість, гідність, патріотизм, честь, відповідальність.

Особливо актуальною, на наш погляд, є потреба підвищення соціальної відповідальності представників наукової спільноти. У нашому розумінні людина з високим науковими знаннями і ступенями не може, не має права бути соціально безвідповідальною, не займати активної життєвої позиції. Але будемо відвертими. Повсякденна риторика і реальне життя розвиваються паралельно, але нерідко у протилежних напрямках за нашої спостережливо-нейтральної позиції. За риторикою стабілізації і зростання добробуту не можемо не бачити віддалення від європейських стандартів якості життя, як і від стандартів свободи, справедливості, соціального залучення, соціальної згуртованості тощо.

Неочікувано наближаємося до усталених характеристик країн третього світу з аномальною поляризацією доходів, неприпустимими масштабами злиття влади і власності, монополізацією всього з боку олігархічних структур. Але продовжуємо здебільш славити або мовчати. Справедливою, на наш погляд, є постановка таких запитань: Чи не з вини науковців соціум і на початку нового тисячоліття не спромігся глибоко усвідомити діалектику економічного і соціального розвитку? Чи не з вини науковців та їхньої безвідповідально спостережливої позиції поширюються економоцентризм, ліберальна концепція, невідпрацьована модель «людини соціальної» і «людини відповідальної»? Чи не за позиції несупротиву злу з боку науковців триває масштабний процес формування та поширення асоціальних моделей суспільного устрою?

Чи не основною передумовою забезпечення стійкої соціальної динаміки є гармонізація усієї системи суспільних відносин, розбудова в Україні моделі реального соціально-економічного прогресу. Вважаємо, що формування такої моделі — чи не основне завдання наукової спільноти.

Один із основних посилів Вашої доповіді — необхідність оновлення багатьох теоретико-методологічних підвалин науки про працю і соціально-трудова відносини. Чи не є перебільшенням така постановка питання, адже наука про працю і соціально-трудова відносини в останні роки активно розвивалася і серед інших наук соціально-економічного спрямування має чи не найбільші здобутки?

Дійсно, є вагомі підстави стверджувати, що наука про працю і соціально-трудова відносини в останні роки інтенсивно розвивалася. Маємо суттєве прирощення у науковому опрацюванні практично усіх складових соціально-трудова проблематики. Наукові дослідження у цій царині сприяли утвердженню концептуальних, парадигмальних зрушень як у розумінні першоджерел, структури та ієрархії факторів соціально-економічного розвитку, так і у формуванні нової філософії управління людським ресурсом. Цей фактор на рубежі двох тисячоліть де-факто перетворився у головний, найбільш перспективний і такий, що здатний забезпечити незаперечні конкурентні переваги.

Маємо засвідчити появу в Україні низки наукових шкіл, які посіли свою нішу, мають своє обличчя, стали центрами тяжіння креативних, соціально відповідальних учених.

Зазначаючи внесок наявних шкіл у наукове забезпечення проведення економічних, соціальних реформ, підвищення соціально-трудова потенціалу, розвиток інститутів економіки і суспільства, водночас змушені констатувати, що наукові здобутки в цій царині нерідко межують з поразками; часто наукові дослідження соціально-трудова спрямування і за постановкою проблем, і за змістом, і за глибиною, і за суспільною значущістю є неадекватними потребам сьогодення. Чимало авторитетних дослідників стверджують, і з ними важко не погодитись, що економічні, зокрема соціально-трудова, наукові школи продукують знання, судження, які наближені до поверхні буття, вони не поглиблюються до ґрунтового, цілісного бачення світу економіки, світу праці, світу позаекономічного (морального, духовного).

В економічних науках у цілому і, зокрема, у тих, що вивчають світ праці, багато розрізненого набору різноманітних теорій, методів, кривих, формул, але бракує системного погляду на людину, не сталося глибокого опрацювання та реальної інтеграції концепцій людини економічної, людини соціальної і людини відповідальної.

Змушені констатувати, що на практиці маємо суперечливе коло: для вироблення соціально-економічної політики, наукового опрацювання практичних рішень соціально-економічного, соціально-трудова спрямування, формування сучасного економічного мислення членів суспільства необхідно мати науково вивірену економічну теорію, потужні наукові дослідження прикладного характеру. Однак економічна наука са-

ма часто не в змозі вийти на траєкторію стійкого розвитку через такі вади, як догматизм, еклектика, сповідування віджилих теорій та інструментарію або некритичного запозичення теоретичних постулатів, які не відбивають реалій господарської практики та потреб розвитку суспільства. При цьому підкреслимо, що зазначене характерне не тільки для вітчизняної науки та практики. Неупереджений аналіз свідчить, що такі провали нині притаманні й іншим країнам. Різними є лише глибина та масштаби цих провалів.

Неупереджений аналіз свідчить, що науки соціально-економічного, політекономічного спрямування й далі нав'язують соціуму мислення, в якому забагато технократизму, індивідуалізму, штучного уявлення про людину, яка постійно максимізує свої зиски, керуючись суто економічними інтересами. Водночас недооцінюється значення морально-духовної компоненти суспільного розвитку, так званого позаекономічного в економіці. Інколи складається враження, що процеси, які відбуваються в економічній науці, набувають незворотного характеру.

Існує безліч простих за постановкою питань, але складних за розумінням природи тих чи інших явищ, за технологією розв'язання наявних проблем, на які ще й досі немає переконливих наукових пояснень і відповідей. Наведемо ці питання: як трактувати вкладання в соціальну сферу — як витрати чи як інвестиції? якими є мінімально необхідні і максимально допустимі межі втручання держави у соціально-трудова сферу? якою є діалектика соціального й економічного розвитку і що є первинним — економічна або соціальна політика? що спільного і що відмінного в людському, соціальному й інтелектуальному капіталі? як узгодити потребу в гнучкості ринку праці з потребою стабільності і стійкості соціально-трудова відносин? якими є співвідношення та пріоритети економічного і позаекономічного (морального, духовного, етичного)?

Навіть у своєму колі — колі науковців-трудоваків — ми все ще не можемо дійти одностайності у відповіді на запитання: «А чим все ж таки торгують на ринку праці? А чи досягли ми консенсусу у розумінні природи вартості і ціни товару, який купується і продається на ринку праці?»

Література, в якій досліджується соціально-трудова тематика, переповнена категоричними, однозначними оцінками, тимчасом як світ праці надзвичайно різнобарвний і явища та процеси, що в ньому відбуваються, не мають одного кольору — білого або чорного. Академік Павлов свого часу застерігав: не намагайтесь щось оцінювати за критеріями «добре» чи «погано». Явище треба оцінювати, зважаючи на його реальність, походження і закінчення.

Так, уже дійшло до того, що нерідко махровий економізм лише замінюється благозвучним терміном «соціоекономіка», за збереження принципів, суджень, методологічних засад і прикладних рішень, що їх сповідують «ізми» далеко не «людиноорієнтовані». Складається таке враження, що певна кагорта науковців — трудоваків, соціальників — вбачає свою місію в соціальному «підрум'янюванні», соціальному «припудрюванні» того, що не підлягає «припудрюванню». Чи не звідси беруть початок рапорти про «поліпшення життя вже сьогодні», упровадження соціальних стандартів за скорочення соціальних інвестицій, регіонального людського розвитку за його деградації тощо.

Без особливого ризику перебільшення можна стверджувати про таке: нову інтерпретацію мають отримати якщо не усі, то більшість категорій, понять, які віддзеркалюють явища і процеси, що відбуваються на «полі» соціально-трудова сфери. При цьому наголошуємо на тому, що не помилковість чи невірність, а передусім однобокість, звуженість процесів, внутрішніх характеристик, які мають віддзеркалити сутність явищ у світі праці, є підставою для перегляду або уточнення змісту останніх.

Вкрай важливо по-новому прочитати, виписати, пояснити такі вічні і, здавалося б, прості категорії, як взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного, діалектика первинного і вторинного, генезис базису і надбудови, їх взаємозв'язок та взаємовплив, діалектика економічного і соціального розвитку, генезис соціальних витрат та їх трансформація в соціальні інвестиції, домінанта економічного, соціального і морально-духовного суспільного розвитку.

Розуміння з висоти ХХІ ст. зазначених категорій дозволяє, на наше переконання, пояснити природу багатьох проблем сучасного суспільного розвитку та опрацювати способи їх розв'язання.

Анатолію Михайловичу, дякуємо за цікаву бесіду.

Інтерв'ю провела О. Варецька